

УДК 343.131.

DOI 0000-0001-8762-7524

Кацавець Руслан Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
кафедра конституційного і
адміністративного права
юридичного факультету
Інституту управління та технологій
Державного університету інфраструктури
та технологій,
м. Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ОСІБ ТА РОЛЬ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПЕДАГОГІКИ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Анотація. Пенітенціарна психологія – це галузь юридичної психології, що вивчає психічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, зокрема, і у місцях позбавлення волі, а також особливості формування та функціонування мікрогруп засуджених.

Злочинність як соціальне і соціально-психологічне явище викликає потребу у пенітенціарних закладах різного типу. У них здійснюється функція ізоляції та перевиховання осіб, які вчинили протиправні дії і мають відбувати покарання. Виділено роль пенітенціарної педагогіки. Це – дисципліна про педагогічну теорію, зв'язок педагогіки з іншими науками, правоохоронною діяльністю; про форми й методи, що дають можливість впливати на процеси виховання та перевиховання осіб, які відбувають кримінальне покарання.

Ключові слова: пенітенціарна психологія, пенітенціарна педагогіка, процес ресоціалізації, психічні стани, фізіологічні реакції, етика працівників.

Summary. Penitentiary psychology is a branch of legal psychology that studies the mental patterns of personality dynamics in the process of serving sentences, in particular, and in places of imprisonment, as well as peculiarities of formation and functioning of micro-groups of convicts.

Crime as a social and socio-psychological phenomenon causes the need for prisons of different types. They carry out the function of isolation and re-education of persons who have committed unlawful acts and are serving sentences.

The main tasks of penitentiary psychology are: defining a system of principles and methods for studying the identity of prisoners; adaptation to existing methods and development of new ones aimed at more effective psychological impact; study of the psychological features of convicts in accordance with age, life experience, nature of the crime; identifying patterns of change in the psyche under conditions of imprisonment; study of patterns of formation and functioning of groups of convicts and forms and methods of psychological influence on a person's personality; selection of individual means of psychological influence for the effectiveness of balancing behavior; identification of psychological factors, affecting the effectiveness (re-socialization) of the conscious recovery of a convicted social member of a full member

of society; his return to an independent, generally accepted social and normative life in society.

This is a study of the factors of social connection renewal, both during and after serving time; as well as: psychological recommendations for preparing the return to freedom and forming a psychological readiness for coexistence in the new conditions of society.

Prisoners are predominantly characterized by specific emotional states. In particular, anxiety, excitability, aggressiveness, mistrust, suspicion, depression and so on. These are the impacts of the appropriate environment, the limitation of needs; forced inclusion in same-sex social groups.

Mental state is a temporary change in the mind of the convict, which combines the mood of thoughts, feelings, aspirations. Also important is the attitude of the individual towards himself and the environment, which is conditioned by the influence of external or internal factors. Initially, mental states occur in some one aspect. For example, cognitive-intellectual (wonder, joy, expectation), emotional (depression, fear, malicious comfort), communicative (resistance, aggression, subjugation). Subsequently, these conditions completely envelop the convicted person.

The special role of penitentiary pedagogy in prisons. It studies the patterns and specifics of the pedagogical process in places of imprisonment, principles, methods, forms of influence on prisoners. Investigates holistic pedagogical process in places of imprisonment at different stages and in multidimensional forms of its use; illustrates the specifics of the objects and subjects of this process, their interactions and relationships; shows the essence of social and psychological phenomena of the convicts environment.

Penitentiary pedagogy is focused on finding effective forms, methods and means of influencing prisoners, taking into account the conditions and conditions of detention of prisoners.

Keywords: penitentiary psychology, penitentiary pedagogy, process of resocialization, mental states, physiological reactions, ethics of employees.

Пенітенціарна психологія – це галузь юридичної психології, що вивчає психічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, зокрема, і у місцях позбавлення волі, а також особливості формування та функціонування мікрогруп засуджених [1, с. 34].

Пенітенціарну систему започатковано у США наприкінці XVIII століття. Термін «пенітенціарний» – латинського походження *penitent* – (розкаюваний; той хто розкаюється) означає порядок відбування покарання; позбавлення волі вироком суду. Але думка щодо походження терміну – неоднозначна. Ще існує бачення, що термін розуміється у значенні «в'язниця», коріниться від тюркського слова «тюрма» і означає: темниця, висновок.

Злочинність як соціальне і соціально-психологічне явище викликає потребу у пенітенціарних закладах різного типу. У них здійснюється функція ізоляції та перевиховання осіб, які вчинили протиправні дії і мають відбувати покарання.

Актуальність теми. Психічні стани і дії осіб в умовах позбавлення волі. Особливості педагогічного процесу у пенітенціарних установах; адаптація засуджених після відбування покарання у місцях позбавлення волі (зустріч з родиною, знайомими, влаштування на роботу, житлове питання).

Проблематика. Умови утримання засуджених, середовище, оточення, обмеження потреб; угруповання; підготовка до адаптації у соціумі після повернення з місць позбавлення волі.

Предметом дослідження є: психологічна структура особи, яка відбуває покарання. Крім того, предмет вивчає систему заходів, що забезпечують розроблення і застосування засобів виховного впливу. А ще до пенітенціарної психології належить навчання працівників, які покликані здійснювати виховні функції. Адже, виховання, як специфічний вид діяльності та наукова галузь, охоплює відповідну сукупність виховання та перевиховання засуджених.

В усі часи питанням специфіки психологічної реальності засуджених опікувалися філософи, мислителі, вчені, зокрема, Епіктет, Ієремія Бентам, Чезаре Беккарія, Кроне, Сергій Рубінштейн, М. Лучинський та ін. А про значимість роботи з особами які перебувають у колоніях за скоєння злочинів писав Василь Сухомлинський.

Основні завдання пенітенціарної психології це: визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених; адаптація за існуючими методиками та розробка нових, спрямованих на більш дієвий психологічний вплив; вивчення психологічних особливостей засуджених відповідно до віку, життєвого досвіду, характеру вчиненого злочину; виявлення закономірностей зміни психіки в умовах позбавлення волі; дослідження закономірностей утворення і функціонування груп засуджених та форм і методів психологічного впливу на особистість особи; підбір індивідуальних засобів психологічного впливу для ефективності урівноваження поведінки; виявлення психологічних чинників, що впливають на ефективність (ресоціалізації) свідомого відновлення засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного, загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві. Це – вивчення чинників оновлення соціальних зв'язків як під час відбування покарання так і після цього; а також: психологічні рекомендації щодо підготовки повернення на волю та формування психологічної готовності до співжиття в нових умовах соціуму.

Доцільно пам'ятати, що ефективність процесу ресоціалізації залежить від психологічних закономірностей розвитку особистості і характеру різних видів діяльності. «Життя – це процес постійного вибору. Щомиті людина має вибір: або відступ, або вибір мети і зростання духовних сил...» (Абрахам Маслоу) [1, с. 34].

За дослідженням вчених, засудженим переважно властиві специфічні емоційні стани. Зокрема, тривожність, збудливість, агресивність, недовірливість, підозрливість, пригніченість тощо. Це – впливи відповідного середовища, обмеження потреб; примусове включення до одностатевих соціальних груп. «Коли даєте волю гніву – не просто чините погано в даний момент, але й розвиваєте погану звичку...» (Епіктет) [2, с. 26].

Психічний стан являє тимчасову зміну психіки засудженого, що поєднує настрій думок, почуттів, прагнень. Також важливим є відношення особи до себе

і оточуючого середовища, що обумовлюється впливом зовнішніх або внутрішніх чинників. Спочатку психічні стани виникають в якомусь одному аспекті. Наприклад, пізнавально-інтелектуальному (здивування, радість, очікування), емоційному (депресія, страх, злісна втіха), комунікативному (опір, агресія, підлеглість). Згодом ці стани повністю огортають особистість засудженого.

Психічні стани впливають на дії засуджених, створюють певну форму реакцій на різні події. Отож, настає момент «вибуху» – бурхлива агресія, що може видаватися немотивованою. Зазвичай, цьому передують зовнішній спокій засудженого. Однак він приховує (маскує) сильні психічні переживання. Але ж причина – існує: це гранично сконцентрована внутрішня напруга. Тож для блискавичної розрядки досить незначного поштовху. Варто знати, якщо психічні реакції проходять бурхливо, то набувають ознак афекту. Їх характерність – втрата самоконтролю, імпульсивність і хаотичність дій, зниження психічної енергії. Тут же виникає емоційна спустошеність, безсилля, пізнавальна апатія, фізична пасивність. У результаті, засуджений занурюється у психологічно незахищений стан.

До речі, психічні стани пов'язуються з намірами, тобто, мають властивість трансформуватися у наміри або ж супроводжувати їх. Спільністю психічних станів і намірів є ситуативність, недостатня усвідомлюваність і недостатня контрольованість. Це призводить до проявів у зовнішності і манерах поведінки. Наприклад, міміка, жестикуляція, положення тіла і ніг; особливості мови, звуків, дихання, фізіологічних реакцій. Прикметно, міміка може бути багатою, жвавою, збліднілою, в'ялою, невиразною, врівноваженою. На думку вчених, емоції, що відбиваються на обличчі, сприймаються краще ніж мова. Вважається, погляд тісно пов'язується з мімікою і є засобом встановлення контакту. «У якості маски... частіше виявляється посмішка, що є протилежністю всіх негативних емоцій: страху, гніву, смутку, обурення...» (Пол Екман) [2, с. 23].

А ще – засуджені (передусім, зі значним кримінальним накопиченням), намагаються стримувати окремі прояви, маскувати їх. Однак абсолютно уникнути цього – неможливо, оскільки прояви є некерованими. Саме тут слід звертати увагу на природні фізіологічні реакції у різних психічних станах, адже вони не легко підлягають вольовому контролю.

Слід пам'ятати, що професійне вміння визначити психічні стани засуджених, дає можливість застерегти порушення їхнього психічного здоров'я; стримати від необміркованих вчинків із тяжкими наслідками.

Особлива роль пенітенціарної педагогіки у місцях позбавлення волі. Пенітенціарна педагогіка, як галузь спеціальної педагогіки, наука про виправний вплив на засуджених, які відбувають покарання. Вона вивчає закономірності та специфіку педагогічного процесу у місцях позбавлення волі, принципи, методи, форми впливу на засуджених. Досліджує цілісний педагогічний процес у місцях позбавлення волі на різних етапах і у багатоаспектних формах його використання; ілюструє специфіку об'єктів і суб'єктів цього процесу, їх взаємодії і зв'язки; показує сутність соціально-психологічних явищ середовища засуджених, умови і засоби управління цими явищами; вивчає технології педагогічного впливу на засуджених та їх угруповання.

Отже, пенітенціарна педагогіка – дисципліна про педагогічну теорію, зв'язок педагогіки з іншими науками, правоохоронною діяльністю; про форми й методи, що дають можливість впливати на процеси виховання та перевиховання осіб, які відбувають кримінальне покарання.

Пенітенціарна педагогіка орієнтована на пошук ефективних форм, методів та засобів впливу на засуджених, з урахуванням умов і режиму утримання засуджених. «Якщо пенітенціарний працівник повинен вилікувати злочинця від його моральних недугів... проникнути в його душу, зуміти збагнути й оволодіти нею, він не повинен поступатися ні судді, ні лікарю, ні педагогу...» (М. Лучинський).

За літературними джерелами, закономірності педагогічного процесу у пенітенціарних установах – об'єктивно існуючі, найбільш суттєві, повторювальні зв'язки між педагогічними явищами (особливостями діяльності співпрацівників) та результативністю (змiнами в особистості засуджених).

Мета виховного процесу в органах виконання покарань визначається відповідно до загального спрямування кримінально-виконавчої політики, як виправлення особистості, її моральна перебудова згідно з нормами і вимогами суспільства. А значить виокремлюються завдання і зміст виховного процесу, засоби, форми й методи виховного впливу. Так, педагогічний процес і загалом пенітенціарна система – це інституція, що історично змінюється стосовно законів розвитку суспільства. Отже, особливість та спрямування пенітенціарної системи залежить від суспільних факторів.

Завважимо, процес становлення людини, як особистості, поза суспільством не є можливим. Тож, основу соціальної програми являє формування особистості у колективі. Бо саме там найефективніше вирішується завдання всебічного її розвитку. Варто зазначити, виправлення засудженого закономірно залежить від особливостей різних видів його діяльності та відносин, що виникають у процесі діяльності. Скажімо, за допомогою діяльності, зовнішні умови перетворюються у внутрішні якості і властивості. Отож, педагогічний процес орієнтує на необхідність визначення напрямку діяльності. Тут простежуються об'єктивно існуючі зв'язки. Наприклад, залежність формування особистості від трудової, суспільної, інтелектуальної, пізнавальної діяльності тощо.

Особистість засудженого – це певна динамічна система, в якій якості та властивості мають тісний зв'язок і взаємодію. Так би мовити, розвиток однієї якості чи властивості залежить від інших. Це чинить зворотний вплив на них. Адже у процесі перевиховання особистість засуджених має сприйматися як цілісність, а виховні впливи – спрямовуватись на формування потреб; розвиток свідомості, поведінки; надбання знань, навичок; зміцнення волі, формування моральних почуттів.

Як стверджують фахівці, якщо засуджений вважає себе невинним у скоєнні злочину, не розкаюється і покарання вважає несправедливим, то може виникнути негативне ставлення до педагогічного впливу. Слушна думка Френсіса Бекона: «Один несправедливий вирок тягне більше лиха, ніж злочини, вчинені особами...».

Звичайно, форми і методи виховного впливу мають різнитися щодо засуджених, які вперше перебувають у в'язниці і особливо небезпечних злочинців; неповнолітніх та дорослих.

Безперечно, виховні впливи на засуджених найкорисніші, якщо доповнюються наполегливою роботою засудженого над собою, оскільки ефективність виправлення залежить від його власної активної діяльності. «Благородство твоєї людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро й тонко зумів визначити, що гідне, що не гідне. Гідне повинно стати самою суттю твоєї духовної культури, негідне нехай викликає презирство й огиду» (Василь Сухомлинський) [3, с. 38].

Значне місце для роботи у пенітенціарних установах посідає підготовка фахівців. Адже це робота з особами, які відбувають покарання. Саме тут важливе місце посідає етика працівників пенітенціарної служби. «У тюремній справі найголовніше значення мають люди...» (Кроне) [6, с. 49].

Одним із головних завдань пенітенціарної психології є підготовка фахівців для роботи у місцях позбавлення волі. Слід пам'ятати, що тут перебувають люди з різними проявами характеру, емоцій, почуттів. Адже особливості особистості залежать від ситуацій, впливу оточуючих. Тож людині властиві складні психічні явища. Наприклад, факт позбавлення волі є досить сильним емоційним фактором. Відтак, засудженим можуть бути властиві: аморальні почуття; підвищена емоційна збудливість; невміння (небажання) стримувати себе; підвищена експресивність; відсутність співчуття; байдужість; виражена залежність емоційного стану від впливу групи; почуття неповноцінності та безперспективності; маскування істинних переживань тощо. Отож формування емоційних станів, перевиховання почуттів у засуджених стає частиною перебудови особистості. Це є досить складним виховним завданням у діяльності працівників закладу.

Працівникам потрібно знати психічні стани засуджених, що виникають під час відбування покарання у в'язниці. З цією метою висувуються відповідні вимоги до підготовки фахівців даної сфери. Адже пенітенціарні працівники мають зміцнювати правопорядок у місцях позбавлення волі, проводити виховну роботу серед засуджених, виявляти і попереджати вчинення правопорушень, поєднувати високу вимогливість з поважним ставленням до засуджених. Вони мають формувати, розвивати й удосконалювати знання психологічних характеристик, зокрема: професійно-значимі пізнавальні якості; професійні уміння аналізу ситуації і впливу на неї (аналітико-психологічні, тактико-психологічні); у психологічній стійкості до сприятливих чинників діяльності (беручи до уваги стійкість до професійної деформації). «Тюремна справа являє собою досить складну спеціальність, яка крім великого досвіду роботи з людьми потребує серйозної теоретичної підготовки» (М. Лучинський) [5, с. 53].

Дотримання працівниками пенітенціарної служби принципів і норм службової етики та правил поведінки при виконанні обов'язків, а також поза службою, визначає «Кодекс етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України» (схвалений рішенням колегії Державної пенітенціарної служби України від 19.12.2012). Адже виконання покладених завдань потребує від працівників професіоналізму, об'єктивності,

нейтральності, толерантності. Досить важливим є коректне поводження із засудженими, незалежно від виду їх покарання; недопущення проявів жорстокості або приниження. «Повага до людини є повага до самого себе...» (Джон Голсуорсі). Норми службової етики вимагають зберігати витримку, виявляти емоційно-психологічну стійкість, дотримуватись правил службового спілкування із засудженими. На це орієнтує чинний Кодекс.

Література:

1. Кацавець Р. С. Пенітенціарна психологія. Навчальний посібник. – К.: Алерта, 2018. – 110 с.
2. Кацавець Р. С. Юридична психологія. Навч. посібн. 2-е вид. – К.: Алерта, 2019. – 150 с.
3. Кацавець Р. С. Кримінальна психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 120 с.
4. Кацавець Р. С. Судова психологія. Навчальний посібник. – К.: Правова єдність, 2017. – 112 с.
5. Кацавець Р. С. Професійна етика юристів. Навчальний посібник. К.: 2017.
6. Кацавець Р. С. Юридична деонтологія. Навчальний посібник. – К.: 2014.